

HOUDEN ALLE VOGELS NESTEN?

EEN VERKENNING VAN BEROUWBAAR-
HEID IN ECOLOGISCHE ROUWRITUELEN
IN NEDERLAND

Deborah de Koning

https://doi.org/10.56675/9789403888224_14

1. Introductie: een kaarsje doven of een kaarsje branden?

“We doven een kaars voor de vele soorten die buiten ons zicht uitgestorven zijn, nog voor we ze hebben leren kennen.”¹ Deze tekst werd uitgesproken tijdens de Scheppings(t)rouwviering die op 14 februari 2024 plaatsvond in de Christelijk Gereformeerde Verrijzeniskerk in Zwolle. Het thema van deze dienst verwijst naar het feit dat Valentijnsdag en Aswoensdag dat jaar beiden op 14 februari vielen. Het verwijst ook naar het boek *Scheppings(t)rouw* dat geschreven is door Lysanne van de Kamp.² Als onderdeel van de liturgie van de Scheppings(t)rouwviering werden op het podium voor in de kerk twaalf kaarsen gedoofd terwijl teksten werden voorgedragen die gerelateerd waren aan ecologisch verlies.³ Ruim een half jaar later woonde ik in de St. -Bavokerk in Haarlem op vierendag (4 oktober 2024) een “ode aan de uitgestorven diersoort-

1 Scheppings(t)rouwviering, 14 februari 2024, Verrijzeniskerk Zwolle. Deze dienst woonde ik digitaal bij.

2 Lysanne van de Kamp-Rinzema, *Scheppings(t)rouw: Een zoektocht naar doorleefde hoop* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2024).

3 Scheppings(t)rouwviering, 14 februari 2024, Verrijzeniskerk Zwolle.

ten” bij. Aansluitend aan deze ode waarbij honderdtwintig namen van uitgestorven en met uitsterven bedreigde soorten werden voorgedragen, was er voor de aanwezigen de gelegenheid om een kaarsje te branden en een gebed te schrijven in de Mariakapel – een plaats “om uw geliefde levenden en doden voor Gods aangezicht te gedenken.”⁴

Een kaarsje doven of een kaarsje branden? Het betreft in bovenstaande rituelen specifieke toepassingen van het ritueel doven en ontsteken van kaarsen om ruimte te geven aan gevoelens van ecologische rouw die in en door de rituelen opgeroepen worden. Ecologische rouw, zo stelt de definitie van Cunsolo en Ellis, is de rouw die ervaren wordt als gevolg van ondervonden of geanticipeerd ecologisch verlies, dat is het verlies van soorten, ecosystemen en landschappen door klimaatverandering.⁵ Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de verschillende rituelen die in de context van klimaatverandering plaatsvinden en de functies daarvan in Nederland. Een uitzondering hierop vormt de scriptie van Johan Aanen *Rituele Rouw in het Antropoceen: onderzoek naar de professionalisering van rituele begeleiding bij klimaatrouw* (2024) die een grondige introductie in ecologische rouw en rituelen geeft. Aanen werkt dit uit naar een praktisch kader voor geestelijk verzorgers in de omgang met ecologische rouw. Het centrale voorbeeld van een ecologisch rouwritueel uit zijn scriptie komt echter uit Warschau.⁶ In dit artikel geef ik – met een regelmatige verwijzing naar zijn bevindingen – een introductie in ecologische rouwrituelen in Nederland. Daarmee geef ik antwoord op de vraag welke handreikingen ecologische rouwrituelen bieden aan mensen om zich te verhouden tot verliezen die te maken hebben met klimaatveranderingen gerelateerd aan waar we in Nederland precies over rouwen als het om klimaatverandering gaat. Dit onderzoek vormt daarmee een belangrijke aanvulling op mijn bredere onderzoek naar rituelen in de context van klimaatverandering.⁷

4 Ode aan de uitgestorven dieren, 4 oktober 2024, St. -Bavokerk Haarlem. Het was de tweede keer dat in de St. -Bavo kerk een zogenaamde dode dierendag werd gehouden.

5 Ashlee Cunsolo & Neville Ellis, “Ecological Grief as a Mental Health Response to Climate Change-related Loss”, *Nature Climate Change* 8 (2018): 275–281, 275.

6 Ik verwijs in dit artikel regelmatig naar de scriptie van Johan Aanen: *Rituele Rouw in het Antropoceen: Onderzoek naar de professionalisering van rituele begeleiding bij klimaatrouw* (Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 2024).

7 Zie ook Deborah de Koning, *Kus de Aarde met je voeten: Wandelen als klimaatzingeving* (Utrecht: Uitgeverij Eburon, 2024).

In deel twee van dit artikel ga ik in op functies die rituelen vervullen met betrekking tot rouw en verlieservaringen. Ik combineer daarbij de kenmerken van rituelen rondom dood en verlies zoals beschreven door Menken-Bekius met betrekking tot pastoraat in de Nederlandse context met de specifieke invalshoek van Panu Pihkala, die drie vormen van ecologisch rouwen introduceert.⁸ Deze theoretische exploratie van rituele kenmerken rond rouw en (ecologisch) verlies staat ten dienste van de twee casestudies van ecologische rouwrituelen uit de Nederlandse context die ik analyseer in deel drie en deel vier. Bij casestudie onderzoek bestudeert de onderzoeker fenomenen in een real-life context. Dat betekent dat het onderzoek niet opgezet is door de onderzoeker, maar dat de te bestuderen fenomenen zich aandienen in de samenleving. Casestudieonderzoek wordt vaak ingezet voor exploratief of verkennend onderzoek.⁹

Dit artikel geeft samen met verschillende blogs over ecologische rouw uit deze bundel en een eerdere publicatie over de performance “Herinner Ons” een eerste aanzet in onderzoek naar ecologische rouwrituelen in Nederland.¹⁰ Het kan daarmee gezien worden als exploratief onderzoek. Het gebruik van meerdere casestudies in dit artikel zet ik in om een complementair beeld te schetsen. Op basis van mijn theoretisch kader over ecologische rouw en rituele functies heb ik twee rituelen geselecteerd. De geselecteerde rituelen vervullen deels dezelfde functies maar brengen ook verschillen in beeld.¹¹ Het betreft (1) de ecologische rouwdeelcirkel en (2) het doven van kaarsen. Deze rituelen maken gebruik van bestaande rituelen en passen die toe bij ecologische rouw. In de

8 Panu Pihkala, “Ecological Sorrow: Types of Grief and Loss in Ecological Grief”, *Sustainability* 16 (2): 849 (2024), <https://doi.org/10.3390/su16020849>.

9 Robert K. Yin, *Case Study Research: Design and Methods* (Thousand Oaks, California: Sage Publications, 2003), 1, 2, 9.

10 Deborah de Koning & Frank G. Bosman, “‘Neem mijn ei, eet ervan en vergeet mij niet’: De inclusief-ecologische voorstelling ‘Herinner Ons’ als casus van de relevantie van interperformativiteit en intertekstualiteit in klimaatperformancekunst”, *Religie en Samenleving* (2024), <https://www.religie-samenleving.nl/article/view/18297>; Deborah de Koning, “Nostalgie en persoonlijke verlieservaringen als spiegel van solastalgie en klimaatverlieservaringen in musical ‘De Tocht’”, *Religion Climate Change*, (blog), (5 februari 2024), <https://www.religionclimate.org/blog/our-blog-1/nostalgie-en-persoonlijke-verlieservaringen-als-spiegel-van-solastalgie-en-klimaatverlieservaringen-in-musical-de-tocht-22>; Deborah de Koning & Frank Bosman, “Halloween en een uitstervende ijsbeer”, *Religion Climate Change*, (blog), (31 oktober 2023), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/halloween-en-een-uitstervende-ijsbeer-18>; Bosman F.G. & De Koning, D.D.C. “Een requiem voor een gletsjer”, *Religion Climate Change*, (blog), (28 september 2023), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-requiem-voor-een-gletsjer-15>; Deborah de Koning, “Performance van intergenerationele en intersoortelijke verbondenheid: Het verruimen van bestaande (rouw)rituelen in de voorstelling ‘Herinner ons’”, *Religion Climate Change*, (blog)(1 juli 2023), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/performance-van-intergenerationele-en-intersoortelijke-verbondenheid-10>.

11 Yin, *Case Study Research*, 46-55.

analyse komen we op het spoor wat, hoe en wie “berouwd” worden in ecologische rouwrituelen in Nederland en welke functies van rituelen daarbij benut worden. Wat leren dergelijke rituelen ons over maatschappelijk geaccepteerde “berouwbaarheid” in de context van klimaatverandering?¹² Tot slot geef ik in deel vijf op basis van mijn analyse antwoord op de vraag wat het belang is van ecologische rouwrituelen en in welke *behoeften* ecologische rouwrituelen voorzien. Daarbij ga ik ook in op wat eigen is aan het Nederlandse veld van ecologische rouwrituelen en zet ik twee lijnen uiteen voor vervolgonderzoek.

2. Rituelen: categorieën, functies en relatie tot rouw

In dit verkennende artikel hanteer ik een functionele benadering van rituelen. Ik laat daarbij zien welke functies ecologische rouwrituelen vervullen en wat voor licht dat werpt op ecologisch rouwen, berouwbaarheid en menselijke behoeften aan rituelen in tijden van klimaatverandering. Er zijn veel verschillende definities van rituelen te vinden. In dit artikel gebruik ik een werkdefinitie van ritueel zoals Barry Stephenson die geeft in *Ritual: A Very Short Introduction*:

Ritual, as a metacategory, includes both religious and nonreligious rites, the traditional and the new, the prescribed and the improvised, the human and nonhuman, and rubs against a number of other cultural domains, such as play, games, performance, and theatre.¹³

In *Rituelen van de dood: een verkenning* geeft Jean-Pierre Wills aan dat er zich in de Nederlandse samenleving veel rituelen voordoen die niet noodzakelijk verbonden zijn met religies – oftewel, rituelen kunnen ook zonder religie – maar dat veel rituelen wel ontstaan zijn vanuit religieuze tradities.¹⁴ Omdat deze bundel gaat over geloven in tijden van stijgende zeeën, betreft mijn selectie rituelen waarin religie wel een rol speelt.

¹² Berouwbaarheid of “mournability” is vaak gerelateerd aan menselijke verliezen en vraagt in de context van klimaatverandering om een herziening. Zie ook de scriptie: Shivanka Gautam, *Exploring Experiences of Ecological Grief: An Analysis into the Politics of Mourning Beyond the Human* (Edinburgh: The University of Edinburgh, 2023).

¹³ Barry Stephenson, *Ritual: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2015), 3.

¹⁴ Jean Pierre Wills, “Rituelen van de dood”, *Tijdschrift voor Theologie* 3 (2009): 225-236, 228.

Om iets van de soorten en typen rituelen te begrijpen die zich in een maatschappij voordoen, onderscheidt Catherine Bell in *Ritual Perspectives and Dimensions* de volgende zes categorieën rituelen:

- 1 Overgangsrituelen: dit zijn ceremonieën die – volgens bepaalde culturele categorieën – de transities van de ene levensfase naar de andere markeren.
- 2 Kalenderrituelen: deze rituelen vinden periodiek plaats en geven een maatschappelijke en culturele interpretatie aan tijdcycli. Er zijn grofweg twee soorten kalenderrituelen te onderscheiden: seizoensgebonden rituelen die te maken hebben met de natuur en herdenkingsrituelen die (semi-)historische gebeurtenissen betreffen.
- 3 Rituelen van uitwisseling en gemeenschap: wederkerigheid staat in deze rituelen centraal. De verwachting is dat het ritueel iets oplevert.
- 4 Rituelen over beproeving: deze rituelen beogen een verstoorde situatie te herstellen die als problematisch wordt ervaren.
- 5 Feesten, vasten en festivals: in deze rituelen staat het publieke karakter van religieuze sentimenten centraal.
- 6 Politieke riten: dat zijn de ceremoniële praktijken die bijdragen aan het opbouwen, tentoonstellen, promoten van politieke machtsstructuren (zoals koningschap en dorpsoudsten) of de politieke interesse van districten en supagroepen.¹⁵

Onder de categorie overgangsrituelen zijn rituelen te vinden die met rouw en verlies te maken hebben. In *Werken met Rituelen in het Pastoraat* geeft Corja Menken-Bekius drie functies van rituelen weer die betrekking hebben op verlieservaringen. Ten eerste noemt ze de psycho-hygiënische functie van ritueel: “Rituelen structureren en ordenen het bestaan in tijd en ruimte. Kleine en

¹⁵ Catherine Bell, *Ritual: Perspectives and Dimensions* (New York: Oxford University Press, 1997), 93-135. Rituelen vervullen verschillende functies en veel maatschappijen kennen diverse rituele systemen die zich tot elkaar verhouden. Vaak is er binnen één maatschappij een overlap van rituele systemen.

grote overgangen, variërend van de alledaagse (...) tot en met diepgrijpende veranderingen in de levensloop, worden door rituelen begeleid.”¹⁶ Ten tweede noemt ze de sociale functie van rituelen. Dat gaat over een gevoel van saamhorigheid. Ze verwijst daarbij naar de bekende antropoloog Clifford Geertz die stelt dat rituelen altijd een model voor en van een bepaalde sociale orde laten zien.¹⁷ Ten derde noemt ze de bezinnende of lerende functie van ritueel. Deze functie gaat over:

(...) het geheel aan filosofieën, voorstellingen, gedachten en overtuigingen zoals die in het ritueel zelf tot uitdrukking komen. Dat gaat twee kanten op, we worden aan het denken gezet en (...) we voelen de behoefte om stil te staan bij wat aan de orde is en creëren met behulp van ritueel een ruimte die ons helpt om daarbinnen tot “bezinning” te komen.¹⁸

Ritueel is daarbij uniek omdat het leren hierbij via de zintuigen gaat. Het lichaam is de eigen kennisbron.¹⁹

Ecologische rouw gaat ook over overgangen en omgaan met verliezen en veranderingen, maar richt zich heel specifiek op verliezen, rouw en transitie die te maken hebben met klimaatverandering. Zoals ik eerder aangaf, gebruik ik in dit artikel de definitie van ecologische rouw van Cunsolo en Ellis als werkdefinitie: “Ecologische rouw is de rouw die ervaren wordt als gevolg van ondervonden of geanticipeerd ecologisch verlies, dat is het verlies van soorten, ecosystemen en landschappen door klimaatverandering.”²⁰ Panu Pihkala heeft diverse publicaties uitgebracht op het gebied van ecologische rouw en verwijst tevens naar het werk van Cunsolo en Ellis.²¹ Zelf komt Pihkala op drie vormen van ecologische rouw uit die relevant zijn voor de casestudies die ik in dit artikel bespreek:

- (1) Transitioneel verlies en rouw: met transitioneel verlies en rouw benadrukt Pihkala het voortdurende karakter van ecologische rouw en verlies. Transitioneel verlies en transitionele rouw houden rekening met diverse perspectieven op tijd en rouwverwerking en omvatten ook (anticiperende) ecologische rouw.²²
- (2) Verlies van leefwerelden: deze vorm van ecologisch verlies heeft te maken met verlies dat ervaren wordt door mensen (en andere dieren) als onderdeel van veranderende ecosystemen waar ze deel van uitmaken. Het ervaren verlies van leefwerelden betreft de individuele leefwereld, de culturele leefwereld en intersoortelijke leefwerelden.²³
- (3) Verbrijzelde dromen: hier gaat het over idealen en dromen die door ecologische veranderingen niet gerealiseerd worden. Dit kan individueel en collectief zijn.²⁴

In onderstaande analyse ga ik in op hoe deze verschillende rituele functies en vormen van ecologische rouw tot uitdrukking komen in de door mij geselecteerde rituelen in de Nederlandse context.

3. Ecologische rouwdeelcirkel en ecologische berouwbaarheid

In deelcirkels delen individuen hun persoonlijke ervaringen in een (letterlijke) kring van mensen die vergelijkbare ervaringen hebben doorgemaakt. Deelcirkels worden vaak ingezet in een therapeutische context. Wanneer de begeleider de deelcirkel heeft geïntroduceerd, luisteren de deelnemers naar elkaars verhalen. Ze spreken om beurten waarbij geen dialoog tussen individuele deelnemers plaatsvindt. Deelcirkels hebben vaak een bepaald thema. In Nederland zijn er bijvoorbeeld deelcirkels voor hoogbegaafdheid, rouwcirkels en

¹⁶ Corja Menken-Bekius, *Werken met rituelen in het pastoraat* (Kampen: Kok, 2013), 65.

¹⁷ Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 68-69.

¹⁸ Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 69.

¹⁹ Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 70.

²⁰ Cunsolo & Ellis, “Ecological Grief”, 275.

²¹ Een mooi overzicht van het werk van Pihkala is te vinden in de eerdergenoemde scriptie van Johan Aanen. Zie: Aanen, *Rituele Rouw*, 18-25.

²² Pihkala, “Ecological Sorrow”, 27. Pihkala verwijst naar het concept “transitioneel verlies” van Rosemary Randall in haar artikel “Loss and Climate Change: The Cost of Parallel Narratives”, *Ecopsychology* 1 (2009), 118-129.

²³ Pihkala, “Ecological Sorrow”, 28-29.

²⁴ Pihkala, “Ecological Sorrow”, 29-30.

huiselijk geweld.²⁵ Een (ritueel) begeleider of therapeut begeleidt de deeltcirkel. Soms zijn de deeltcirkels eenmalig, soms worden ze meerdere keren met dezelfde groep uitgevoerd. Met name in corona-tijd zijn er ook online deeltcirkels ontstaan.

Een deeltcirkel die ik in de context van mijn onderzoek naar religie en klimaatverandering tegenkwam, was de klimaatrouwcirkel. Johan Aanen constateert in zijn scriptie *Rituele Rouw in het Antropoceen* dat de klimaatrouwcirkel sinds 2018 wordt toegepast onder leden van Extinction Rebellion.²⁶ Zelf woonde ik een klimaatdeeltcirkel bij die georganiseerd werd door Extinction Rebellion Utrecht. Het doel van de avond was tweeledig: de pijn over de wereld met elkaar delen en een boeddhistische beoefening praktiseren aan de hand van het werk van Joanna Macy.²⁷ Voor dit artikel verwijs ik echter naar de toepassing van de ecologische rouwdeeltcirkel in retraites in Nederland over klimaatverandering die (mede) georganiseerd werden door Nederlandse afdeling van de internationale boeddhistische Plum Village traditie.²⁸

3.1. De rouwdeeltcirkel binnen ‘Het Werk Dat Weer Verbindt’

De ecologische rouwdeeltcirkel – ook wel waarheidsmandala genoemd – is in de jaren '90 ontstaan en maakt deel uit van *Het Werk Dat Weer Verbindt* (*The Work That Reconnects*) van Joanna Macy. Macy (1929-2025) is wetenschapper gespeci-

aliseerd in boeddhisme, leraar, schrijfster en politiek en sociaal activiste.²⁹ Tijdens haar studie combineerde Macy systeemtherapie met het boeddhistische idee van afhankelijk bestaan (*pratityasamutpada*).³⁰ Deze combinatie brengt haar bij het idee van een *ecologisch zelf*:

The term indicates a process of maturation where a person extends their identity from an ego-centered self to a social self, and finally to a more metaphysical or ecological self that connects with aspects of both the seen and unseen natural world. Macy calls this process the “greening of the self” through widening circles of interrelatedness.³¹

Macy ontwierp verschillende oefeningen die mensen helpen om het ecologische zelf te ontwikkelen. Een groot deel van die oefeningen staat in het boek *Coming Back To Life* dat ze samen met Molly Brown schreef.³² *Coming Back To Life* stelt *Het Werk dat Weer Verbindt* voor als een spiraal met vier fasen: de eerste fase is de dankbaarheid waarin we onze liefde voor het leven ervaren. In fase twee – het eren van onze pijn – leren we hoe we mee kunnen lijden met de pijn van de aarde en de pijn van anderen. In de derde fase – kijken met nieuwe ogen – ervaren we onze connectie met het leven in alle vormen en door alle tijden. In de laatste fase – voortgaan – zetten we onze hoop om in daden.³³

De waarheidsmandala of ecologische rouwdeeltcirkel is onderdeel van fase twee “het eren van de pijn.” In *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time* dat ter ere van Macy's negentigste verjaardag is gepubliceerd, licht Macy toe hoe het ritueel is ontstaan. Ze schrijft dat ze in 1990 na de val van de muur in de buurt van Frankfurt een workshop Deep Ecology gaf. Deelnemers aan de workshop waren mensen uit voormalig West- en Oost- Duitsland. De ochtend na het eenjarig jubileum van de val van de muur ontstond er onrust in de groep. Macy antwoordde daarop met het spontane ontwerp van een ritueel

25 Hipsy, “Deeltcirkel Hoogbegaafdheid”, geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://hipsy.nl/event/55833-deeltcirkel-hoogbegaafdheid>; Verlieskunst, “De online rouwcirkel”, geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://www.verlieskunst.nl/online-rouwcirkel/>; Stichting Hoopverlening, “Deel & Heel Cirkel Huiselijk Geweld en Narcisme”, geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://www.stichting-hoopverlening.nl/aanbod/groepen/deel-heel-cirkel-huiselijk-geweld-narcisme>.

26 Aanen, *Rituele Rouw in het Antropoceen*, 24, 28.

27 ‘Het Werk dat Weer Verbindt’ bijeenkomst Extinction Rebellion Regeneration, 3 april 2024, Utrecht.

28 De Plum Village Traditie is een internationale zen boeddhistische stroming die geïnitieerd is door de Vietnamees boeddhistische monnik Thich Nhat Hanh. Als politiek vluchteling startte hij in de jaren '80 een mindfulness oefencentrum in Zuid-Frankrijk, genaamd Plum Village. Vandaag de dag is Plum Village het grootste boeddhistische centrum in Europa. Plum Village heeft ook een afdeling in Nederland die bekend staat als Stichting Leven in Aandacht. Over het leven van Thich Nhat Hanh zie: Leven in aandacht, “Thich Nhat Hanh, onze leraar”, geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://aandacht.net/plum-village/leraar-inspirator>. In een instructiefilmpje verwijst Joanna Macy naar het antwoord dat Thich Nhat Hanh gaf toen zijn leerlingen hem vroegen wat ze moeten doen voor de heling van de aarde: Het belangrijkste om te doen is luisteren naar het geluid van de huilende aarde in onszelf: Living Forest Farm, “Part 8: The Truth Mandala - The Work That Reconnects with Joanna Macy”, 13 augustus 2012, YouTube-Video, 12:56, <https://youtu.be/oY5SyMivYSA?si=aXjSZNTodkhPoxl>.

29 Ahangamage Tudor Ariyaratne, “Sarvodaya means everybody wakes up”, in: Stephanie Kaza (ed.), *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*, ed. Stephanie Kaza (Colorado: Shambhala, 2020), 19-23, 19.

30 Stephan Harding, “Gaia Consciousness in the Great Turning”, in: Kaza, *A Wild Love for the World*, 11-18, 14.

31 Jeanine Canty, “Ecological and Social Justice Healing”, in: Kaza, *A Wild Love for the World*, 127-133, 128.

32 Joanna Macy & Molly Brown, *Coming Back to Life: The Updated Guide to the Work That Reconnects* (Canada: New Society Publishers, 2024). Deze versie is een update van eerder werk van Joanna Macy dat teruggaat op de jaren '90.

33 Macy & Brown, *Coming Back to Life*, 67-68.

dat ze de waarheidsmandala noemde. Het ritueel was gericht op een object dat één van de deelnemers binnenbracht: een stuk cement waaruit gras groeide. Macy nodigde iedereen uit om in een kring te gaan zitten en legde een aantal objecten in het midden van de kring die symbool stonden voor emoties: een steen voor angst, gedroogde bladeren voor verdriet, een stok voor boosheid en het gras dat uit het beton groeide voor hoop. Daarna gaf ze de deelnemers de mogelijkheid om hun emoties te delen door de waarheidsmandala in te stappen en hardop te spreken bij één van de objecten. Door het uitspreken van de waarheid heiligden de aanwezigen de ruimte. Na deze ad-hoc ontwikkeling van de waarheidsmandala, verfijnde Macy het ritueel verder in de jaren '90. In hoofdlijnen is het ritueel nog hetzelfde, het betonblok met gras is echter vervangen door een lege kom die symbool staat voor leegte en verlies.³⁴

Coming Back to Life geeft instructies voor het uitvoeren van de waarheidsmandala, een ritueel dat zo'n anderhalf uur duurt. De groep aanwezigen moet volgens de instructies zo dicht mogelijk naast elkaar in een cirkel gaan zitten om zo gezamenlijk een vat te vormen om de waarheid in vast te houden. In de cirkel bevinden zich vier kwadranten waarin respectievelijk een steen, dode bladeren, een stok en een lege schaal staan. Op het kruispunt van de kwadranten in het midden, ligt een doek (zie afbeelding 1). De uitleg van de vijf objecten is als volgt: de steen staat voor angst, de droge bladeren voor zorg en verdriet, de stok voor boosheid, de lege schaal voor verlies en leegte. De doek staat voor datgene dat niet in de vier emotie-categorieën past. En hoop – eerder één van de kwadranten – vormt de basis van de mandala. Macy noemt vervolgens elf instructies voor de waarheidsmandala waarvan ik hier alleen de zevende noem omdat daar in de uitvoering van het ritueel veel behoefte aan lijkt te zijn: “concerns about our personal lives, such as our health and families, are as welcome as concerns about the world; they are intrinsically related to the conditions of our world.”³⁵ Daarnaast moet de mandala bij aanvang ook opgedragen worden aan het welzijn van alle wezens en de genezing van de wereld. De mandala wordt formeel geopend en afgesloten met het collectief uitspreken van de a-klank die volgens Macy in het Sanskriet staat voor datgene dat niet uitgesproken is. Als de mandala gesloten is, maken de deelnemers drie buigingen:

³⁴ Joanna Macy, “The First Truth Mandala”, in Kaza, *A Wild Love for the World*, 75-78.

³⁵ Macy & Brown, *Coming Back to Life*, 121.

(1) naar de aarde om energie terug te geven door te knielen waarbij handen en hoofd de vloer raken, (2) naar zichzelf door de handen op het hart te leggen als teken van dankbaarheid voor de aanwezigheid in het ritueel en (3) naar elkaar met handpalmen tegen elkaar om de aanwezigheid en steun van de andere aanwezigen te erkennen.³⁶

Afbeelding 1: De waarheidsmandala met objecten in kwadranten die onderdeel uitmaken van de ecologische rouwcirkel uit ‘Het Werk Dat Weer Verbindt’ van Joanna Macy. Foto gemaakt door Deborah de Koning, 4 maart 2023, Loenen.

3.2. Uitvoering van de ecologische rouwdeeltcirkel in Nederland

De uitvoeringen van de ecologische rouwdeeltcirkel die ik hier bespreek, waren onderdeel van retraites met klimaatverandering als thema. Deze retraites werden georganiseerd door de Earth Holder Community Nederland van Stichting Leven in Aandacht (de eco-groep die in de internationale zen boeddhistische

³⁶ Macy & Brown, *Coming Back to Life*, 122.

Plum Village Traditie staat) in samenwerking met Manon Danker (facilitator van *The Work That Reconnects* in Nederland).³⁷ Beide keren betrof het een meerdaagse retraits die gehouden werd in conferentiecentrum Bosoord te Loenen. Het eerste retraitsweekend was getiteld “Samen Vrede zijn in een Tijd van Crisis” en vond plaats op 3-5 maart 2023.³⁸ Het tweede retraitsweekend was getiteld “Luisteren naar de stemmen van moeder Aarde” en vond plaats op 25-27 oktober 2024.³⁹ Aan beide retraits namen (het maximumaantal van) dertig mensen deel. Vanwege de privacy van de cirkel verwijs ik hier slechts in algemene termen naar enkele voorbeelden van ecologische rouw die gedeeld werden.

Tijdens beide retraits maakte de ecologische rouwdeelcirkel onderdeel uit van de tweede fase (eren van de pijn) van de spiraal van *Het Werk Dat Weer Verbindt*. De facilitator legde uit dat we tijdens de ecologische rouwdeelcirkel een tijd en plaats creëren waarin we spreken over diepe pijn met gelijkgestemden en lotgenoten die allemaal pijn voor de aarde voelen. De waarheidsmandala helpt ons om de blokkade van pijn weg te nemen en ons toe te staan om te luisteren naar moeder aarde. Wanneer deelnemers de waarheidsmandala betreden mogen ze ook spreken voor een ander wezen of een lied aanheffen. Het is de bedoeling om te spreken over wat de deelnemers op het hart ligt. Dat kan gaan over het verdriet van de wereld maar ook over dat wat de deelnemers persoonlijk aan het hart gaat. De mandala wordt vervolgens gewijd aan de “heling van moeder aarde, aan elkaar en aan onszelf”. Na opening met de a-klank gaan de deelnemers één voor één de waarheidsmandala binnen. Iemand knielt in het kwadrant “boosheid” neer. Ze spreekt uit dat ze woedend is op systemen die uit zijn op macht. Dat is de keerzijde van de liefde die ze voelt voor mensen die het goede doen.⁴⁰ Tijdens de eerste retraits loopt ook een jonge vrouw naar de waarheidsmandala. Ze knielt neer in het kwadrant van de dorre bladeren en huilt over het feit dat ze met haar partner besloten heeft geen kinderen te krijgen in deze tijd. Andere voorbeelden van pijn die gedeeld werden, zijn het niet kunnen praten over klimaatverandering met anderen (vaak naaste familie of burens die bijvoorbeeld met het vliegtuig op vakantie gaan) en de ervaring

van verlies van soorten in de Nederlandse context zoals vogelsoorten die men vroeger wel zag en nu niet meer.⁴¹

3.3. Rituele functies en ecologische berouwbaarheid in de ecologische rouwdeelcirkel

In wat volgt ga ik dieper in op de vraag welke functies van rituelen de ecologische rouwdeelcirkel vervult en hoe zich dat verhoudt tot specifieke vormen van ecologische rouw. De ecologische rouwdeelcirkel is een type ritueel dat in de categorisering van Catherine Bell valt onder (1) overgangsrituelen en in mindere mate onder (4) rituelen over beproeving/bezweringsrituelen.⁴² In rituele studies gaat het bij overgangsrituelen vaak over transitie van de ene levensfase naar de andere. In de context van klimaatverandering zijn transitie vaak graduëel en geleidelijk en hebben ze niet zozeer betrekking op levensfasen maar op een veranderende omgeving. Een voorbeeld daarvan is de ervaring van het verlies van een vogelsoort die steeds minder zichtbaar wordt in het Nederlandse landschap. Dit graduele transitionele verlies betreft het ervaren van veranderende ecosystemen en leefwerelden. Pihkala noemt de rouw die betrekking heeft op transitioneel ecologisch verlies, transitionele ecologische rouw.⁴³ Dat verlies is langdurig, en is niet beperkt tot overgangsfasen die centraal staan in het leven van het individu of een groep van mensen. Het langdurig verlies kan ook gaan over ecosystemen die in continue verandering zijn.⁴⁴ De meeste ecologische verlieservaringen die aan de orde kwamen, hadden geen helder ijkpunt in de tijd maar hadden betrekking op geleidelijke veranderingen die zich vermoedelijk doorzetten in de toekomst (anticiperende rouw).

In de ecologische rouwdeelcirkel die ik bijwoonde, voerden persoonlijke ervaringen de boventoon boven “algemene” verhalen. Het meest typerende voorbeeld daarvan gaat over “verkozen” kinderloosheid, door Pihkala “chosen loss” genoemd.⁴⁵ Door de nadruk op persoonlijke en authentieke verhalen in de

37 Digitale uitnodiging “Samen Vrede zijn in een tijd van Crisis – Retraitsweekend.”

38 Retraitsweekend “Samen vrede zijn in een tijd van crisis,” 3-5 maart 2023, Loenen.

39 Retraitsweekend “Luisteren naar de stemmen van moeder aarde,” 25-27 oktober 2024, Loenen.

40 Retraitsweekend “Luisteren naar de stemmen van moeder aarde,” 25-27 oktober 2024, Loenen.

41 Retraitsweekend “Samen vrede zijn in een tijd van crisis,” 3-5 maart 2023, Loenen.

42 Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 94-101, 115-119.

43 Pihkala, “Ecological Sorrow”, 27. Pihkala verwijst naar het concept “transitioneel verlies” van Rosemary Randall, “Loss and Climate Change”, 118-129.

44 Pihkala, “Ecological Sorrow”, 28-29.

45 Het gaat daarbij om ecologische rouw op het vlak van verbrijzelde dromen. Zie: Panu Pihkala, “Ecological Sorrow”, 6, 28.

ecologische rouwdeelcirkel vervult dit ritueel primair de psycho-hygiënische functies ten behoeve van het individu zoals genoemd door Menken-Bekius.⁴⁶ Het gaat in de ecologische rouwdeelcirkel over omgaan met veranderingen die het individu ervaart en het kanaliseren van emoties. Ecologische rouwdeelcirkels bieden daar veilige ruimten voor met gelijkgestemden.

Publieke ecologische rouwrituelen stellen vaak concrete verliezen van uitstervende soorten of landschapsveranderingen centraal.⁴⁷ Die ecologische rouwrituelen volgen de lijn van ecologisch rouwen volgens de eerder vermeldde definitie van Cunsolo en Ellis.⁴⁸ De ecologische rouwdeelcirkel neemt het individu en diens emoties en niet zozeer een zichtbaar verlies als uitgangspunt. Deze keuze past bij de invalshoeken van Macy waarin systeemtherapie en Boeddhisme gecombineerd worden en waarbij van de laatste het idee van afhankelijk bestaan een hedendaagse op klimaatverandering toegepaste invulling krijgt. Met dat laatste bedoel ik dat het boeddhistische idee dat alles in relatie tot elkaar bestaat ook een keerzijde heeft. Om het christelijk uit te drukken: wanneer één lid lijdt, lijden alle leden. Het lijden van het individu mag (daarom) ook een plaats hebben. Vanuit dat perspectief biedt de ecologische rouwdeelcirkel over het delen van de pijn van de aarde veel ruimte voor individuele emoties. Omdat wijzelf onderdeel uitmaken van de aarde, geven we door het delen van persoonlijke emoties ook een stem aan de pijn van de aarde.

Hier ligt een belangrijke bijdrage van de ecologische rouwdeelcirkel. Rouw en verdriet over klimaatverandering gaan niet alleen over een overstroming ver weg of droogte in Afrika. Hoewel die zaken heel basaal en levensbedreigend zijn, heeft Nederland ook te maken met gevolgen van klimaatverandering. Die veranderingen zijn (tot nu toe) vaak meer geleidelijk en soms niet zichtbaar. Geleidelijk afscheid nemen includeert vaak ook anticiperende rouw. Dat kan gaan over landschappen en biodiversiteitsverlies maar ook over dromen die nooit gerealiseerd gaan worden. De ecologische rouwdeelcirkel opent een creatieve ruimte om verbijzelde dromen, “chosen loss” en anticiperend verlies te includeren in ecologische berouwbaarheid. In de ecologische rouwcirkel gaat

⁴⁶ Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 65.

⁴⁷ In voetnoot 10 staan enkele verwijzingen naar publieke ecologische rouwrituelen uit de Nederlandse context.

⁴⁸ Cunsolo & Ellis, “Ecological Grief”, 275.

het niet om een concreet moment van uitsterven van een vogelsoort in Nederland, maar om persoonlijke waarnemingen van het verdwijnen van bijvoorbeeld een vogelsoort uit een nabijgelegen landschap en de onzekerheid die dat oproept.

4. Doven van de kaarsen – *lamentatio creatio*

In het jaar 2024 vielen Aswoensdag en Valentijnsdag op dezelfde dag (14 februari).⁴⁹ Dit samenvallen van twee feesten – één gecommmercialiseerd feest van de liefde en de ander afkomstig uit het kerkelijk jaar – werd op verschillende plaatsen in Nederland aangegrepen voor thematische vieringen van, voor en door (christelijke) klimaat-geëngageerden.⁵⁰

In de Christelijk gereformeerde Verrijzeniskerk in Zwolle vond op die dag een zogenaamde Scheppings(t)rouwviering plaats. Wouter Smit, die als gaspredikant verbonden is aan de Verrijzeniskerk, leidde een groot deel van de viering. Smit nodigde in zijn welkomstwoord de ongeveer vijftig fysiek aanwezigen (en de online deelnemers) uit om te kijken waar ze aan wilden haken in de viering en wat ze aan zichzelf voorbij wilden laten gaan, waar ze mee wilden doen en wat ze over zich heen wilden laten komen.⁵¹ Ook de uitnodiging kondigde het “vernieuwende” (en daardoor onzekere) karakter van de viering aan. Daarin stond: “in het rouwen en het zoeken naar hoop en verbinding bij elkaar en bij God, worden in de viering zowel nieuwe als traditionele elementen en rituelen

⁴⁹ Aswoensdag luidt de veertigdagentijd in die voorafgaat aan Pasen. Aswoensdag valt zesenvieftig dagen voor Pasen – de zondagen worden niet meegerekend in de telling om aan veertig dagen te komen. Rooms-katholieken ontvangen het askruisje op die dag wanneer ze een eucharistieviering bijwonen. De palmtakken of andere gezegende takken van het vorige jaar worden tijdens de viering gezegend (dit mag binnen de katholieke traditie alleen door een bisschop of priester gebeuren) en een diaken, bisschop of priester brengt de as aan. Zie: Nationale Raad voor Liturgie, “Aswoensdag”, geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://rkliturgie.nl/liturgische-catechese/aswoensdag>. Zie voor een Aswoensdagviering door christelijke klimaatactivisten ook mijn blogpost in deze bundel: Deborah de Koning, “Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden: Aarde ben je en tot Aarde zul je terugkeren”, (6 april 2023), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-klimaat-ritueel-zegt-meer-dan-duizend-woorden-aarde-ben-je-en-tot-aarde-zul-je-terugkeren-1>.

⁵⁰ Zo vond in de Nieuwe Kerk in Utrecht op die dag ook de boekpresentatie plaats van *Scheppings(t)rouw*: Micha Nederland, “Boekpresentatie Scheppings(t)rouw: 14 februari”, geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://michanederland.nl/scheppingsvrouw-boekpresentatie#:~:text=Op%2014%20februari%202024%20vanaf,tien%20tjde%20van%20ecologische%20crises>.

⁵¹ Openingswoorden van Wouter Smit tijdens Scheppings(t)rouwviering, 14 februari 2024, Verrijzeniskerk Zwolle.

gebruikt.”⁵² Uit de Scheppings(t)rouwviering selecteer ik hier slechts één liturgisch moment als voorbeeld van een traditioneel ritueel dat verbreed wordt naar een ritueel van ecologische rouw. Dat is het uitdoven van de kaarsen. Ik ga hier eerst in op het rooms-katholieke getijdengebed de *Tenebrae*, die in Nederland bekend staan als de “donkere metten.” Vervolgens introduceer ik het ritueel doven van de kaarsen in de Scheppings(t)rouwviering. Daarna geef ik een duiding van het ritueel met betrekking tot ecologische rouw aan de hand van mijn theoretische kader.

4.1. *Tenebrae* en herdenking van Jezus’ lijden

Het uitdoven van kaarsen in combinatie met lezingen uit het Bijbelboek Klaagliederen (toegeschreven aan de profeet Jeremia), maakt in het rooms-katholicisme onderdeel uit van het getijdengebed dat bekend staat als de *Tenebrae*. De *Tenebrae* worden traditioneel gevierd op donderdagavond, vrijdagavond en zaterdagavond voor Pasen.⁵³ Tanya Gulevich schrijft dat de *Tenebrae* in de achtste eeuw al gevierd werden en wellicht ook al in de zesde eeuw bestonden. Vroeger omvatten deze vieringen zowel de metten (gebedstijd middernacht/voor zonsopkomst) als de lauden (gebedstijd bij zonsopkomst). De *Tenebrae* vormden daarmee uitgebreide vieringen in de nacht.

Na het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) werden verschillende veranderingen met betrekking tot het triduum (drie dagen) voorafgaand aan Pasen doorgevoerd. Deze veranderingen maakten deel uit van diverse andere herzieningen in de rooms-katholieke liturgie. Zo werd de lengte van de lauden (het ochtendgebed) door het hele jaar min of meer gelijkgesteld. Dit resulteerde erin dat de *Lamentatio Jeremiae* oftewel het voordragen van gedeelten uit het Bijbelboek Klaagliederen van Jeremia en het daarbij behorende doven van de kaarsen verdween uit de *Tenebrae*.⁵⁴ Een andere verandering was dat er juist wel meer inhoud aan de avondvieringen werd gegeven. De verschuiving van de focus naar de avondvieringen in de week voorafgaand aan Pasen was al in de jaren ’50 ge-

start. Het triduum startte nu op de avond van stille donderdag en ging door tot en met paaszondag. Deze praktische en inhoudelijke verschuivingen maakten volgens Timothy Ryan van het oorspronkelijke triduum een *paastriduum*.⁵⁵

Voorafgaand aan deze wijziging waarbij de focus op Pasen en de Verrijzenis van Christus is komen te liggen, stonden in de *Tenebrae* de kruisiging, de dood en het begraven van Jezus centraal. De nachtelijke vieringen verspreid over drie dagen, waren op zichzelf ook weer in drie delen verdeeld. Deze delen werden ook wel nocturne genoemd.⁵⁶ De drie lezingen uit de eerste nocturne van elke dag bestonden uit selecties uit het Bijbelboek Klaagliederen van Jeremia. Deze selecties betroffen: Klaagliederen 1:1-5 (I), 1:6-9 (II), 1:10-14 (III), 2:8-11 (I), 2:12-15 (II), 3:1-9 (III), 3:22-30 (I), 4:1-6 (II) en 5:1-11 (III). Elke lezing uit de Klaagliederen van Jeremia werd beantwoord met een tekstregel uit het Bijbelboek Hosea (14:2): “Jeruzalem bekeer U tot de Heer uw God”.⁵⁷

De vieringen combineerden de gesproken en gezongen elementen met het doven van de kaarsen die Jezus’ lijden, verlatenheid, dood en begravenis symboliseerden. Het aantal kaarsen dat op het altaar in de kandelaber stond, werd in de late middeleeuwen op vijftien vastgesteld.⁵⁸ Na elk van de veertien psalmen (die verspreid over de metten en de lauden gezongen werden) werd een kaars gedoofd. De laatste van de vijftien kaarsen speelde een rol in de paasnacht. Dit ritueel uit de rooms-katholieke liturgie krijgt in de Nederlandse context een nieuwe toepassing en betekenis als ecologisch rouwritueel.

4.2. Het doven van de kaarsen en het lijden van de schepping

In het eerste deel van de liturgie van de Scheppings(t)rouwviering – die ruim anderhalf uur duurde – vond het ritueel uitdoven van de kaarsen vooraan op het podium plaats. Na het gezamenlijk zingen van het Lied *Wat hebben wij gedaan* van Schrijvers voor Gerechtigheid, nam een vrouw plaats op het po-

52 Zie: Christelijke Gereformeerde Kerk Zwolle, “Scheppings (t)rouwviering”, Facebook, 13 februari 2024, <https://www.facebook.com/CGKZwolle/posts/pfbido2gKQXS7jmxQjGcRTj1Ni7iEt9seA3SHN-KNGyVZqn5H6e2hSfA7mqqaGncNgedejVnl>.

53 Fergus Ryan, “The Hours of Easter Sunday: Articulating a Full Day of the Paschal Triduum”, *Studia Liturgica* 53 (2023), 55-60, <https://doi.org/10.1177/00393207221146034>.

54 Ryan, “The Hours of Easter Sunday”, 55-60.

55 Ryan, “The Hours of Easter Sunday”, 74.

56 Tanya Gulevich, “Tenebrae”, *Encyclopedia of Easter, Carnival, and Lent* (Detroit: Omnigraphics, 2002): 599-601. <https://link.gale.com/apps/doc/CX2507300149/GVRL?u=tilburg&sid=bookmark-GVRL&id=7edee61>.

57 Joost Langeveld, “De klaagzangen gezongen”, *Theologie.nl*, geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://www.theologie.nl/de-klaagzangen-gezongen/>.

58 Gulevich, “Tenebrae”, 599-601.

dium.⁵⁹ Zij leidde het ritueel in met de volgende woorden: “De Schepping is mooi en overvloedig en vol liefde gemaakt. We zien de aarde aan alle kanten zuchten en kreunen en die teloorgang stemt ons verdrietig. We benoemen onze pijn en doven daarbij een kaars. Dat maakt ons stil.”⁶⁰ Op deze inleiding volgt het doven van de 12 kaarsen (zie afbeelding 2). Daarbij wordt steeds een *aanleiding* voor het doven van de kaars genoemd. Ik noem hier drie van de twaalf aanleidingen als voorbeelden:

- We doven een kaars voor de vele verstoorde ecosystemen die de bedreigingen en klimaatveranderingen niet bij kunnen benen en er de brui aan geven.
- We doven een kaars voor het uitsterven van vlindersoorten in Nederland, we noemen een aantal bij name omdat God ze geschapen heeft en ze stuk voor stuk kende: het groot geaderd witje, de keizersmantel, de zilverkelk, het dwergblauwtje, het duingentiaanblauwtje, het donkerpimpernelblauwtje, het verborgen boswitje, de moerasparelmoervlinder, de rode vuurvinder, en de rouwmantel.
- We doven een kaars voor de drastische keldering van weidevogels in Nederland. We noemen de grutto, de tureluur, de wulp en de veldleeuwrik.⁶¹

Afbeelding 2: Het doven van de kaarsen als onderdeel van de Scheppings(t)rouwviering die op 14 februari 2024 gehouden werd in de Verrijzeniskerk te Zwolle.⁶²

⁵⁹ Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”, 18 februari 2024, YouTube-Video, 1:34:48, <https://www.youtube.com/watch?v=dU7rhwsGIW4>.

⁶⁰ Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”.

⁶¹ Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”.

⁶² Still afkomstig van: Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”.

Na het doven van de laatste kaars, volgt een moment van stilte. Vervolgens is er een schriftlezing uit de Bijbel, namelijk uit Klaagliederen van Jeremia 5:15-22 (NBV-vertaling):

(15) De vreugde is verdwenen uit ons hart, onze reidans is veranderd in rouw. (16) De kroon is van ons hoofd gevallen. Wee ons, wij hebben gezondigd! (17) Dit is wat ons hart zo ziek maakt, en onze ogen troebel: (18) dat de Sion nu een woestenij is, dat vossen er ronddolen. (19) Maar u, Heer, zetelt voor eeuwig, uw troon staat vast van geslacht op geslacht. (20) Waarom zou u ons voorgoed vergeten, ons voor altijd verlaten? (21) Breng ons terug bij u, Heer, laat ons terugkeren, laat het ons gaan als voorheen. (22) Werkelijk, u hebt ons geheel en al verworpen, uw toorn tegen ons is onbegrensd.

Schrijvers voor Gerechtigheid voert daarna het lied *Hoe lang nog Heer* op (titel afgeleid van Psalm 13).⁶³ Daarna volgt een schriftlezing uit de Bijbelboeken Jeremia 9:11b-13 en Hosea 4:1-3:

(11b) Waarom wordt dit land te gronde gericht, ligt het verlaten als een woestijn, waar niemand nog doorheen trekt? (12) De HEER zegt: ‘Omdat ze de wet die Ik hun voorgehouden heb niet in acht hebben genomen. Ze hebben niet naar Mij geluisterd en niet volgens mijn wet gehandeld, (13) maar hebben zich laten leiden door hun koppige hart.

(1) Luister naar de woorden van de HEER, Israëlieten! De HEER voert een geding tegen de inwoners van dit land, want ze kennen geen eerlijkheid meer en geen liefde, en met God zijn ze niet meer vertrouwd. (2) Het is een en al meened en bedrog, niets dan moord, diefstal en overspel; het ene bloedbad volgt op het andere. (3) Daarom is het land in rouw gedompeld en bezwijken al zijn inwoners, met de dieren van het veld en de vogels van de hemel; zelfs de vissen in de zee sterven uit.

⁶³ Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”.

De tekstgedeelten die volgens de rooms-katholieke traditie voorgedragen werden tijdens de *Tenebrae* uit Klaagliederen van Jeremia, oftewel de *Lamentatio Jeremiae*, betroffen weeklachten over de Babylonische ballingschap van het volk Israël, het verdreven zijn uit het land en het verval van Sion (Jeruzalem), de onderdrukking door andere volken en de (daaraan gerelateerde) honger die de Israëlieten moest lijden als straf op hun ongehoorzaamheid aan God. Voor het uitdoven van de kaarsen in de Scheppings(t)rouwviering, zijn ook teksten uit het Bijbelboek Klaagliederen van Jeremia geselecteerd en uit het voorafgaande Bijbelboek Jeremia. De geselecteerde teksten breiden de jammerklachten over de consequenties van de ongehoorzaamheid van het volk Israël evenwel uit van het volk zelf naar de consequenties voor het land dat ze bewoonden. Sion (Jeruzalem) wordt door menselijke ongehoorzaamheid een woestijn en soorten sterven uit.⁶⁴ De *Lamentatio Jeremiae* worden in het ritueel uitdoven van de kaarsen een *Lamentatio Creatio*.

4.3. Rituele functies en symboliek van het lijden in het doven van de kaarsen

Het ritueel uitdoven van de kaarsen als onderdeel van de Scheppings(t)rouwviering is in de categorisering van Catherine Bell primair een kalenderritueel dat te maken heeft met herdenkingsrituelen die (semi-)historische gebeurtenissen betreffen.⁶⁵ In dit geval betrof het *moment* van de viering de aanvang van de vastentijd die traditiegetrouw ingeluid wordt op Aswoensdag. Het ritueel zelf – het uitdoven van de kaarsen – vond in de rooms-katholieke liturgie voor de liturgische hervormingen plaats in de week voor Pasen, verdeeld over drie vieringen op drie dagen. De focus lag daarbij op het lijden en sterven van Christus gecombineerd met de voordracht van een selectie aan Klaagzangen van Jeremia. Deze combinatie verbindt “door god verlaten zijn” uit het Oude Testament aan een “door god verlaten zijn” uit het Nieuwe Testament waar deze uitspraak in het evangelie van Mattheüs (27:46) toegeschreven wordt aan de stervende Christus.

64 Een theologische reflectie op de relatie van het land in het verbond tussen God en mensen staat centraal in het denken van Walter Brueggemann in bijvoorbeeld zijn boek *The Land: Place as Gift, Promise, and Challenge in Biblical Faith* (1977). Zijn voorgestelde driehoeksrelatie (land-God-mens) wordt niet alleen politiek maar ook eco-theologisch toegepast. Zie bijvoorbeeld: Cate Williams, “Brueggemann, The Land and the Forest: A Forest Church Perspective on the Theology of the Land”, *Practical Theology* 11, 5 (2018), 462-476, DOI: 10.1080/1756073X.2018.1536350.

65 Bell, *Ritual*, 102-108.

Hoewel het ritueel doven van de kaarsen start met het benadrukken dat “wij onze (menselijke) pijn in de viering ruimte willen geven,” gaat het ritueel niet zozeer in op individuele ervaringen van ecologische rouw maar collectieve gebeurtenissen met betrekking tot klimaatverandering en biodiversiteitsverlies. Pihkala noemt het verlies van ecosystemen als één van de drie vormen van ecologische rouw.⁶⁶ De tekst over verstoorde ecosystemen die bij het uitdoven van de vierde kaars wordt voorgedragen, gaat precies daarover. Een deel van de *Lamentatio Creatio* betreft overigens de Nederlandse context: het duingentiaanblauwtje en de dunbekwulp zijn typische voorbeelden van soorten die op de Nederlandse bodem zijn uitgestorven en bedreigd zijn en in andere ecologische rouwrituelen in Nederland ook worden genoemd.⁶⁷

Een belangrijke overeenkomst tussen de *Lamentatio Jeremiae*, de kruisiging van Christus en ook (tenminste een deel van) het ecologisch verlies dat genoemd wordt, is het aandeel of de schuld daarin van de mens. Wat sterk is aan het op ecologisch verlies toegepaste uitdoven van de kaarsen is dat het in een oude traditie staat die menselijke schuld en (semi-) definitief verlies met betrekking tot het land durft te benoemen. De tekstlezingen die volgen op het ritueel doven van de kaarsen doen een voorzichtige poging om op basis van teksten uit het Oude Testament de relatie tussen god-mens-land te verbinden aan het menselijke aandeel in ecologisch verlies: in de geselecteerde tekstgedeelten staat niet alleen het lijden van de mensen centraal maar ook dat van het land (dat een woestijn wordt) en van diersoorten (die uitsterven).

Het ritueel van het doven van de kaarsen heeft een belangrijke bezinnende functie. Een van de twee dynamieken van de lerende of bezinnende functie van ritueel die Menken-Bekius benoemt, is dat in het stilstaan bij wat in de wereld gebeurt, rituelen ruimte scheppen om tot “bezinning” te komen.⁶⁸ In dit ritueel is de actualiteit de aanleiding om het ritueel uit te voeren. In een christelijke traditie waarbij in de aanloop naar Pasen traditioneel de nadruk lag op lijden, boetedoening, schuld en rouw, geeft dit ritueel ruimte aan (Westerse) ecologische schuld (en oproep tot bekering). Het ritueel is kritisch op het menselijk

66 Pihkala, “Ecological Sorrow”, 28-29.

67 Deze diersoorten werden genoemd tijdens de ode aan de dode dieren opierendag en in de voorstelling Herinner Ons. Ode aan de uitgestorven dieren, 4 oktober 2024, St. -Bavokerk Haarlem. Zie voor de voorstelling Herinner Ons: De Koning & Bosman, “Neem mijn ei”.

68 Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 69.

handelen. Relevant is daarvoor ook de tekstlezing uit Klaagliederen 4 vers 6 waarin staat: de kroon is van ons hoofd gevallen. Waar met verwijzing naar het Bijbelboek Psalmen hoofdstuk 8 en het Scheppingsverhaal uit het Bijbelboek Genesis de mens in de christelijke traditie wel de “kroon van de Schepping” is genoemd, vertelt deze tekst dat mensen door hun gedrag zichzelf hebben “ontkroond.”

Staan in de traditie van schuld, rouw en boetedoening in de Paastijd, maakt het ritueel doven van de kaarsen van rouw ook berouw. Dit heeft betrekking op hoe we naar berouwbaarheid kijken in relatie tot menselijke verantwoordelijkheid: (hoe) kun je rouwen over een verlies waarin je zelf een aandeel hebt gehad? Kunnen we dat benoemen? Dat is iets waar dit ritueel een bijdrage aan levert. Het adresseert namelijk ook ecologische schuld. Daarmee staat het in de langere traditie van het ritueel doven van kaarsen: het duiden van menselijke schuld staat centraal in de Klaagliederen van Jeremia die gelezen werden tijdens de *Tenebrae*. Tijdens het ritueel doven van de kaarsen gedurende de *Tenebrae* werd deze schriftlezing uit het Oude Testament in verband gebracht met de kruisiging van Christus waaraan de mens zich schuldig heeft gemaakt. Het ritueel uitdoven van de kaarsen in de Scheppings(t)rouwviering includeert nu ook ecologische rouw en schuld.

Een relevante bijdrage van dit ritueel aan het bredere palet aan ecologische rouwrituelen is dat het ruimte schept voor *collectieve ecologische schuld* die verbonden wordt met onder andere het verlies van soorten op Nederlandse bodem. Het levert een aantal specifieke handreikingen voor ecologische rouw die goed passen bij ecologische rouw in de Nederlandse context:

- (1) Als onderdeel van het globale Noorden is de bijdrage van Nederland aan klimaatverandering en biodiversiteitsverlies hoog. Dit ritueel adresseert menselijke schuld met betrekking tot ecologisch verlies.
- (2) Om de ecologische schuld te adresseren maakt het ritueel in een kerkelijke viering gebruik van het christendom, dat (in al haar diversiteit) de afgelopen eeuwen de dominante religie in Nederland is geweest. Dit ritueel sluit goed aan bij de aanwezigheid van het Christendom in onze

samenleving en zet een rituele taal in die dan ook voor een deel van de Nederlanders nog steeds herkenbaar is.

5. Conclusie en discussie ecologische rouwrituelen in Nederland

De titel van dit artikel *Houden alle vogels nesten* verwijst naar de oudste Nederlandse zin die we kennen, namelijk “Hebban olla vogala nestas.” Een verbindende factor in diverse ecologische rouwrituelen in Nederland is het verlies van of bedreiging van vogelsoorten (met name de dunbekwulp). De afname van bepaalde vogelsoorten is in onze samenleving een graadmeter van ecologisch verlies. Het waarnemen of juist niet waarnemen van vogels, roept onzekerheid op: houden alle vogels hun nesten in Nederland?

Een aantal ecologische rouwrituelen in Nederland gaat in op het verlies van vlinder- en vogelsoorten. Rituelen voor verlies van soorten maken vaak gebruik van rituele vormen die we normaliter gebruiken in de context van menselijk verlies (zoals grafkistjes, het luiden van kerkklokken, grafstenen etc.). In dit artikel heb ik bewust voor andersoortige ecologische rouwrituelen uit de Nederlandse context gekozen. Op basis van bovenstaande analyse stel ik hier twee lijnen voor met betrekking tot ecologische *berouwbaarheid* die verdere aandacht verdienen:

- (1) Berouwbaarheid van niet-gerealiseerde dromen en niet tastbare verliezen in de context van klimaatverandering. De ecologische rouwdeelcirkel leert ons dat in Nederland – waar het water ons (nog) niet naar de lippen is gestegen – het opgeven van dromen relevant is voor emoties die we rond klimaatveranderingen ervaren. Rituelen zijn behulpzaam om niet alleen concreet verlies uit het verleden te verwerken maar ook om ruimte te creëren voor existentiële onzekerheden over de eigen toekomst die gerelateerd worden aan veranderingen in de leefomgeving. Klimaat-gerelateerde emoties die betrekking hebben op persoonlijke verlieservaringen (hoe westers die ook mogen zijn) zijn reëel aanwezig in onze samenleving.

- (2) Berouwbaarheid van verliezen gerelateerd aan het Nederlandse landschap in de context van klimaatverandering. Hoewel de extinctie van de dodo en de dinosaurus tot de verbeelding spreken, komen in ecologische rouwrituelen uit de Nederlandse context ook specifieke ecologische verliezen van Nederlandse bodem naar voren. De dunbekwulp en het duingentiaanblauwtje zijn hier sprekende voorbeelden van. Rituelen kunnen iets heel lokaal toevoegen aan een globale crisis en daarmee een langdurige crisis concretiseren in de Nederlandse context. Het brengt daarmee de crisis dichterbij en stelt de vraag aan deelnemers hoe ze met het huidige Nederlandse landschap omgaan. Naast soorten, kunnen ecologische rouwrituelen overigens ook verbreed worden naar landschappen. In de Nederlandse context zijn daarin allerlei vormen van water van belang. Er zijn recent publicaties over de Noordzee verschenen.⁶⁹ Een ander onderwerp zou klimaatverandering en Nederlands erfgoed kunnen zijn. Te denken valt daarbij aan de Elfstedentocht en het verlies van natuurijs.

Ik sluit hier af met het verbinden van de twee casestudies aan soorten rituelen. Een logische aanname zou kunnen zijn dat ecologisch rouwen vooral aansluit bij overgangsrituelen omdat die rituelen ingezet worden om met transities om te gaan zoals de transitie van leven naar dood. Ecologische rouwrituelen werpen een nieuw licht op wat transities in tijden van klimaatverandering precies behelzen. Het gaat vaak over langdurige processen. Ook roept het de vraag op welke verliezen die de transities teweegbrengen maatschappelijk geaccepteerd worden om over te rouwen. Naast overgangsrituelen en het nieuwe licht dat het daarop werpt, verbinden ecologisch rouwrituelen zich ook op creatieve manieren aan andere soorten rituelen. In dit artikel wees ik op de relevantie van kalenderrituelen die in onze samenleving vaak gekoppeld zijn aan de christelijke jaarkalender. Die rituelen zijn voor een deel van de mensen in onze samenleving herkenbaar.

⁶⁹ Arita Baaijens, *In gesprek met de Noordzee: op zoek naar een nieuwe relatie met de natuur* (Amsterdam: Atlas Contact, 2025).

Bronnen

‘Het Werk dat Weer Verbindt’ bijeenkomst Extinction Rebellion Regeneration, 3 april 2024, Utrecht.

Aanen, J. *Rituele Rouw in het Antropoceen: Onderzoek naar de professionalisering van rituele begeleiding bij klimaatrouw (scriptie)*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 2024.

Ariyaratne, A.T. “Sarvodaya means everybody wakes up”. In: S. Kaza (ed.), *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*. Colorado: Shambala, 2020, 19-23.

Baaijens, A. *In gesprek met de Noordzee: Op zoek naar een nieuwe relatie met de natuur*. Amsterdam: Atlas Contact, 2025.

Bell, C. M. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. New York: Oxford University Press, 1997.

Bosman F. G. & De Koning, D.D.C. “Een requiem voor een gletsjer”. 28 september 2023. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-requiem-voor-een-gletsjer-15>

Canty, J. “Ecological and Social Justice Healing”. In: S. Kaza (ed.), *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*. Colorado: Shambala, 2020, 127-133.

Christelijke Gereformeerde Kerk Zwolle. “Scheppings (t)rouwviering”. Facebook, 13 februari 2024, <https://www.facebook.com/CGKZwolle/posts/pfbido2gKQXS7jmxQjGcRTj1Ni7iEt9seA3SHNKNGyVZqn5H6e2hSfA7mq-qaGncNgedejVnl>.

Cunsolo, A. & Ellis, N. “Ecological Grief as a Mental Health Response to Climate Change-related Loss”. *Nature Climate Change* 8 (2018): 275-281.

Digitale uitnodiging ‘Samen Vrede zijn in een tijd van Crisis’ – Retraiteweek-end.

Gautam, S. *Exploring Experiences of Ecological Grief: An Analysis into the Politics of Mourning Beyond the Human* (scriptie). Edinburgh: The University of Edinburgh, 2023.

Gordon-Lennox, J. *Crafting Meaningful Funeral Rituals: A Practical Guide*. Londen: Jessica Kingsley Publishers, 2019.

Gulevich, T. “Tenebrae”. *Encyclopedia of Easter, Carnival, and Lent*. 599-601. Detroit: Omnigraphics, 2002. <https://link.gale.com/apps/doc/CX2507300149/GVRL?u=tilburg&sid=bookmark-GVRL&xid=7edeee61>.

Harding, S. “Gaia Consciousness in the Great Turning”. In: S. Kaza (ed.), *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*. Colorado: Shambala, 2020, 11-18.

Hipsy. “Deelcirkel Hoogbegaafdheid”. Geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://hipsy.nl/event/55833-deelcirkel-hoogbegaafdheid>.

Kamp-Rinzema, van de, L. *Scheppings(t)rouw: Een zoektocht naar doorleefde hoop*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2024.

Koning, de, D.D.C. “Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden: Aarde ben je en tot Aarde zul je terugkeren”. 6 april 2023. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-klimaat-ritueel-zegt-meer-dan-duizend-woorden-aarde-ben-je-en-tot-aarde-zul-je-terugkeren-1>.

Koning, de, D.D.C. “Nostalgie en persoonlijke verlieservaringen als spiegel van solastalgie en klimaatverlieservaringen in musical ‘De Tocht’”. 5 Februari 2024. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/nostalgie-en-persoonlijke-verlieservaringen-als-spiegel-van-solastalgie-en-klimaatverlieservaringen-in-musical-de-tocht-22>.

Koning, de, D.D.C. “Performance van intergenerationele en intersoortelijke verbondenheid: Het verruimen van bestaande (rouw)rituelen in de voorstelling ‘Herinner ons’”. 1 juli 2023. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/performance-van-intergenerationele-en-intersoortelijke-verbondenheid-10>.

Koning, de, D.D.C. & Bosman F. G. “Halloween en een uitstervende ijsbeer”. 31 oktober 2023. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/halloween-en-een-uitstervende-ijsbeer-18>.

Koning, de, D.D.C. & Bosman, F. G. “‘Neem mijn ei, eet ervan en vergeet mij niet’: De inclusief-ecologische voorstelling ‘Herinner Ons’ als casus van de relevantie van interperformativiteit en intertekstualiteit in klimaatperformancekunst”. *Religie en Samenleving* (2024). <https://www.religiesamenleving.nl/article/view/18297>.

Koning, de, D.D.C. *Kus de Aarde met je voeten: Wandelen als klimaatzingeving*. Utrecht: Eburon, 2024.

Langeveld, J. “De klaagzangen gezongen”. *Theologie.nl*. Geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://www.theologie.nl/de-klaagzangen-gezongen/>.

Leven in aandacht. “Thich Nhat Hanh, onze leraar”. Geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://aandacht.net/plum-village/leraar-inspirator>.

Living Forest Farm. “Part 8: The Truth Mandala - The Work That Reconnects with Joanna Macy”. 13 augustus 2012. YouTube-Video, 12:56. <https://youtu.be/oY5SyM1vYSA?si=aXjSZNTodkhPoxtl>.

Macy, J. “The First Truth Mandala”. In: S Kaza, (ed.), In *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*. Colorado: Shambala, 2020, 75-78.

Macy, J. & Brown, M. *Coming Back to Life: The Updated Guide to the Work That Reconnects*. Canada: New Society Publishers, 2024.

Menken-Bekius, C. *Werken met rituelen in het pastoraat*. Kampen: Kok, 2013.

Micha Nederland. “Boekpresentatie Scheppings(t)rouw: 14 februari”. Geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://michanederland.nl/scheppingstrouw-boek-presentatie#:~:text=Op%2014%20februari%202024%20vanaf,ten%20tijde%20van%20ecologische%20crises>.

Micha Nederland. “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”. 18 februari 2024. YouTube-Video, 1:34:48. <https://www.youtube.com/watch?v=dU7rhwsGIW4>.

Nationale Raad voor Liturgie. “Aswoensdag”. Geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://rkliturgie.nl/liturgische-catechese/aswoensdag>.

Ode aan de uitgestorven dieren, 4 oktober 2024, Sint Bavokerk Haarlem.

Pihkala, P. “Ecological Sorrow: Types of Grief and Loss in Ecological Grief”. *Sustainability* 16 (2024), <https://doi.org/10.3390/su16020849>.

Randall, R. “Loss and Climate Change: The Cost of Parallel Narratives”. *Ecopsychology* 1 (2009), 118–129.

Retraiteweekend ‘Luisteren naar de stemmen van moeder aarde,’ 25-27 oktober 2024, Loenen.

Retraiteweekend ‘Samen vrede zijn in een tijd van crisis,’ 3-5 maart 2023, Loenen.

Ryan, F. “The Hours of Easter Sunday: Articulating a Full Day of the Paschal Triduum”. *Studia Liturgica* 53 (2023): 55-75. <https://doi.org/10.1177/00393207221146034>.

Stephenson, B. *Ritual: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2015.

Stichting Hoopverlening. “Deel & Heel Cirkel Huiselijk Geweld en Narcisme”. Geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://www.stichting-hoopverlening.nl/aanbod/groepen/deel-heel-cirkel-huiselijk-geweld-narcisme>.

Verlieskunst. “De online rouwcirkel”. Geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://www.verlieskunst.nl/online-rouwcirkel/>.

Williams, C. “Brueggemann, The Land and the Forest: A Forest Church Perspective on the Theology of the Land”. *Practical Theology* 11 (2018): 462-476. DOI: 10.1080/1756073X.2018.1536350.

Wils, J.P. “Rituelen van de Dood”. *Tijdschrift voor Theologie* 3 (2009): 225-236.

Yin, R.K. *Case Study Research: Design and Methods*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, 2003.